УДК 159.923-055.2:[159.922.23:343.541]

ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ЖІНОК, ЯКІ ЗАЗНАЛИ ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЬСТВА В РОДИНІ

Кочергіна І.А., аспірант,
асистент кафедри психології
Львівський національний університет імені Івана Франка

У роботі висвітлено індивідуальні особливості саморегулятивних навичок жінок у взаємозв'язку із психологічним насильством у родинних стосунках. Проаналізовано теоретичні підходи до поняття саморегуляції та до вивчення особливостей психологічного насильства як окремого виду жорстокого поводження. Висвітлено взаємозв'язки різних форм психологічного насильства з боку членів родини із саморегулятивними навичками жінок.

Ключові слова: *саморегуляція, самоконтроль, психологічне насильство.*

В работе освещены индивидуальные особенности саморегулятивных навыков женщин во взаимосвязи с психологическим насилием в семейных отношениях. Проанализированы теоретические подходы к понятию саморегуляции и к изучению особенностей психологического насилия как отдельного вида жестокого обращения. Выделены взаимосвязи различных форм психологического насилия со стороны членов семьи с навыками саморегуляции женщин.

Ключевые слова: *саморегуляция, самоконтроль, психологическое насилие.*

Kocherhina I.A. INDIVIDUAL FEATURES OF THE SELF-REGULATION OF WOMEN WHO SUFFER FROM PSYCHOLOGICAL ABUSE IN A FAMILY

The individual features of self-regulatory skills of women in connection with psychological violence in family relationships are presented in the article. Also, here are analyzed theoretical approaches to the concept of self-regulation and to the study of the features of psychological abuse as a separate type of ill-treatment. Moreover, the relationships of various forms of psychological violence on the part of family members with self-regulating skills of women are highlighted in this article.

Key words: *self-regulation, self-control, psychological abuse.*

Постановка проблеми. За статистичними даними психологічних служб різних країн в середньому кожна четверта жінка, яка звертається до фахівців за психологічною допомогою, зазначає, що піддавалась негативному емоційному впливу чи психологічному насильству з боку інших людей [19; 22]. Проблема принизливого відношення і принизливої критики, словесних образ, погроз, знецінення є досить поширеним явищем, з яким стикається велика кількість жінок у всьому світі. Таке насильство щодо особи може здійснюватися з боку інтимного партнера, батьків, керівництва, колег, друзів тощо.

Проблематиці насильства над жінкою в сім'ї як формі деструктивної міжособової взаємодії присвячена значна кількість досліджень. Така поведінка вивчається у контексті дослідження особливостей «Я-концепції» жертв насильства (О. Шинкаренко) у зв'язку із соціокультурним контекстом, зокрема із застосуванням ґендерного аналізу (Ш. Берн), у контексті особливостей сімейних форм міжособової взаємодії (Г. Андрєєва), теоретичних засад та підходів до обґрунтування природи насильства (А. Каннінгем) [1; 2; 18; 21]. Проте значно менше є досліджень, які б охоплювали не лише сімейні стосунки чоловіка, дружини і їхніх дітей, а й родинні стосунки між іншими членами родини. Водночас родинні зв'язки з батьками, братами та сестрами, дідусем та бабцею, родиною чоловіка є важливими і також мають вплив на комфортність життя людини.

Психологічне насильство, безперечно, виступає досить важким та серйозним стресогенним чинником, тому необхідним є вміння управляти власним психічним станом задля ефективного планування та організації власної діяльності, побудові гармонійних стосунків із навколишніми тощо. Такий аспект особистості жертв психологічного насильства є маловивченим, а проблематика особливостей саморегулятивних умінь та навичок жінок-жертв психологічного насильства залишається відкритою. Водночас саморегуляція виступає внутрішньою цілеспрямованою активністю людини, в якій прослідковується її єдність та цілісність свідомості. Проявляється саморегуляція у здатності до адекватного реагування в соціальній ситуації, що полягає у вмінні відповідати соціальним вимогам, демонструвати соціально прийняту поведінку без зовнішнього контролю, вмінні стримати свої дії чи змусити себе до них. До того ж уміння особи керувати своїм психічним станом є запорукою збереження психічного здоров'я, здатності гармонійно співіснувати з іншими людьми і навколишнім світом та успішно ви-

рішувати життєві проблеми, особливо в тих взаєминах, де простежується вплив психологічного насильства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поняття регуляції вперше ввів П. Жане (1929), стверджуючи, що здатність до саморегуляції є найвищим критерієм розвитку особистості [24]. Саморегуляція розглядалась ним як процес опосередковування соціальних норм і цінностей, як система внутрішніх вимог, які перетворюють людину в активного суб'єкта.

Найбільшого поширення набули такі аспекти вивчення проблеми саморегуляції, як саморегуляція діяльності, саморегуляція поведінкової активності та саморегуляція психічних процесів [6; 12; 15; 17].

Здебільшого саморегуляцію вивчають як специфічну активність суб'єкта, скеровану на перетворення свого стану [7; 8; 9; 12; 23]. Із цього погляду саморегуляція є дією, яка орієнтована на відновлення сил організму і активізацію працездатності [8]. Саморегуляція є особливим психічним механізмом оптимізації стану людини. Таке розуміння поняття відображено у практичних галузях психології, якими розроблені спеціальні прийоми та техніки самовпливу [4]. Тобто саморегуляція є специфічною формою взаємодії людини з оточуючими, засіб свідомої постановки завдань, мобілізації психічних та фізичних потенцій для досягнення визначених цілей [8; 9; 12].

Беззаперечно, що саморегуляція виступає важливим елементом у процесі постановки та досягнення цілей, сприяє досягненню успіху в усіх видах діяльності у процесі життя людини. Саморегулятивні навички є важливими у побудові взаємостосунків та вирішенні життєвих завдань, особливого значення вони набувають за наявності фактів психологічного насильства у стосунках з іншими. Психологічне насильство як одна із деструктивних форм міжособової взаємодії актуалізувалась протягом останніх десятиліть. Ще наприкінці минулого століття психологічне насильство вважалось складовою сімейного, фізичного, сексуального насильства чи інших видів жорстокого поводження (І. Аріас, К. Пейп) [20]. Наразі психологічне насильство вважається самостійним видом жорстокого поводження, який може існувати окремо від інших видів насильства у взаємостосунках (І. Фурманов, Д. Дмитрієва) [16].

Даючи визначення психологічному насильству, автори звертають увагу на такі його аспекти: навмисність впливу, що проявляється в ігноруванні суб'єктних характеристик іншої особи (свободи, гідності, прав тощо) (А. Орлов); примус та підкорення з метою завоювання, збереження, панування власних прав (А. Малішевська, В. Хмелько, Н. Хмелько); примус іншої людини чи групи людей до дій або поведінки, які не входили у їх наміри, що порушує психологічні межі особистості чи соціальної групи і здійснюється без їх згоди та без забезпечення соціальної і психологічної безпеки індивіда, а також усіх його законних прав, що призводить до соціальної, психологічної, фізичної чи матеріальної шкоди (Є. Волков) [3; 11; 14].

Вивченню особистісних особливостей жінок-жертв сімейного насильства присвячено багато досліджень, у яких звертається увага, здебільшого, на формування специфічних рис дезадаптивної особистості жінки, яка піддається такому насильству (А. Шаеф) [25]. Але психологічне насильство, звісно, є компонентом сімейного, проте може проявлятись самостійно. Тому праць, присвячених власне впливу психологічного насильства на особистісну сферу жінки, менше. Опис наслідків психологічного насильства знаходимо в дослідженнях А. Томісона, Дж. Туччі, а також у Г. Мустафаєва, який досліджував особливості жінок-жертв сімейного насильства [13; с. 27]. Також науковцями досліджувались діагностичні критерії психологічного насильства, його ознаки та форми (Дж. Сонкін, Є. Волков) [3; с. 26]. Існують дослідження психологічного насильства над жінками та дітьми у сім'ї (І. Горошкова, І. Шуригіна, А. Малішевська, В. Хмелько, Н. Хмелько) [5; с. 11]. Тобто більшість існуючих досліджень стосуються сімейного насильства та жорстокого поводження чоловіків із власними дружинами та дітьми. Проблема психологічного насильства над жінками з боку інших членів родини є маловивченою.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у визначенні індивідуальних особливостей саморегуляції жінок, які зазнали психологічного насильства в родині.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення поставленої цілі було проведено дослідження за участю 70 жінок віком 19–58 років.

Особливості саморегуляції визначались за наступними методиками: «Здатність до самоуправління» (Н.М. Пейсахов), методикою «Стиль саморегуляції поведінки» (В.І. Моросанова), а також опитувальником для виявлення вираженості самоконтролю в емоційній сфері, діяльності і поведінці (Г.С. Нікіфоров). Для визначення психологічного насильства в родинних взаємостосунках використовувалась авторська «Методика дослідження психологічного насильства над жінками в родині», яка дає змогу виявити такі його форми, як заборони та примус, погрози, контроль, презирство, негативне оцінювання розумових здібностей та емоційне нехтування з боку батька, матері, сиблінгів, старшого покоління (діди та бабусі), чоловіка, його родини та дітей [10]. Досліджуваним необхідно було вказати

частоту зазначених явищ, оцінюючи кожного члена своєї родини.

На основі факторного аналізу встановлено особливості саморегуляції жінок у зв'язку з психологічним насильством з боку різних членів своєї родини. Для емпіричних даних досліджуваної групи побудована 6-факторна модель, яка пояснює 66,5% від загальної дисперсії даних.

Розглянемо детальніше взаємозв'язки психологічного насильства з боку різних членів родини та особливостей саморегуляції жінок. У досліджуваній групі до першого фактора «Психологічне насильство з боку батьків» увійшли показники самоконтролю в емоційній (-0,516) та поведінковій сферах (-0,555), а також показники психологічного насильства з боку батька (0,889) та матері (0,786), які включають заборони і примус (0,874), погрози (0,860), контроль (0,776), презирство (0,819), негативну оцінку розумових здібностей (0,853), емоційне нехтування (0,815). Самоконтроль є одним із невід'ємних компонентів процесу саморегулювання. Тобто психологічне насильство у стосунках із батьками послаблює загальні навички самоконтролю, що свідчить про зміну здатності контролювати власні вчинки, дії, психічні явища. Також послаблюється самоконтроль у сфері переживань, оскільки таке насильство чи не найбільше впливає на емоційну сферу жертви, роблячи її більш чутливою та вразливою.

Факторний аналіз підтверджується кореляційним аналізом. Так, наприклад, наявність фактів психологічного насильства зі сторони батька призводить до зниження самоконтролю в емоційній сфері (r=-0,30), тобто змінюються способи і сила вираження емоцій та почуттів. З тим же показником корелює психологічне насильство зі сторони матері (r=-0,27). До того ж наявність указаних деструктивних форм взаємостосунків з матір'ю спричиняє не лише зниження самоконтролю емоцій та почуттів, а й самоконтролю в діяльності (r=-0,31), поведінкового самоконтролю (r=-0,27) та загального рівня самоконтролю (r=-0,33), а також програмування (r=-0,23).

Як видно з рис. 1, насильство з боку матері взаємопов'язане не лише із самоконтролем емоційної сфери, а й із самоконтролем у діяльності та поведінковим самоконтролем. Тобто матір як значима особа для становлення особистості жінки, здійснюючи психологічне насильство над нею, негативно впливає на формування навичок самоконтролю дочки. Наслідками психологічного насильства щодо самоконтролю в діяльності та поведінкового самоконтролю може бути формування неефективних на неадаптивних стратегій поведінки в стресових ситуаціях тощо. Із цим пов'язаний і розвиток навичок програмування власних дій. Так, у разі тотального контролю (r=-0,23) та презирства (r=-0,23) з боку матері знижуються вміння і бажання дочки продумувати послідовність власних дій. Мати, постійно контролюючи поведінку і дії дочки, ставлячись зневажливо, принижуючи, підозрюючи дочку, сприяє тому, що в подальшому дочка не зможе самостійно сформувати програму самостійних дій, часто зіштовхуватиметься з неадекватністю отриманих результатів щодо цілей своєї поведінки, зазвичай використовуючи в діяльності метод спроб і помилок.

Другий фактор – «Психологічне насильство з боку сиблінгів» – склали показники психоло-

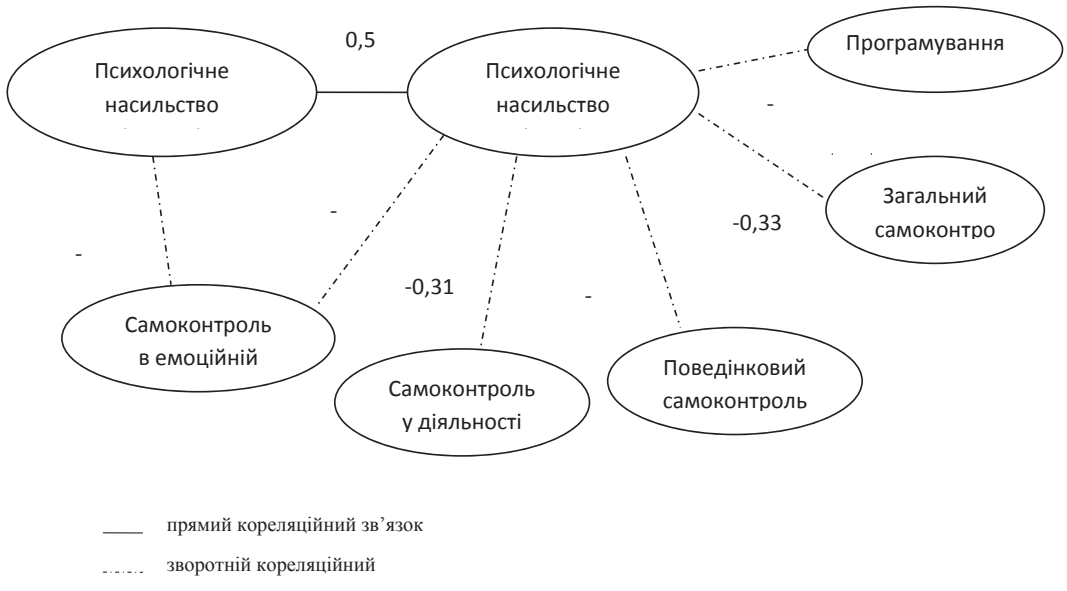

Рис. 1. Зв'язки психологічного насильства з боку батьків із показниками саморегуляції у жінок

гічного насильства з боку рідних братів та сестер (0,884) та родини чоловіка (0,603), а також показник гнучкості (-0,512). Водночас гнучкість у шостому факторі «Психологічне насильство з боку старшого покоління» (-0,518) об'єднується із психологічним насильством з боку дідів та бабусь у родині (0,904). Це означає, що жінки, які є невпевненими, важко звикають до змін у житті, навколишньому середовищі та стилі життя, у ситуації психологічного насильства з боку вказаних членів родини не здатні адекватно реагувати на неї, швидко та своєчасно планувати власну діяльність та поведінку, виділяти значимі умови, оцінювати та співвідносити свої дії з можливою реакцією оточуючих людей. Тобто у разі психологічного насильства важливою є здатність швидко коректувати свою поведінку згідно зі змінами умов ситуації.

Аналізуючи взаємозв'язки форм психологічного насильства з боку рідних братів та сестер з особливостями саморегуляції жінок, можемо говорити про те, що презирство та погрози як окремі форми такого виду насильства тісно пов'язані з такими саморегулятивними компонентами, як моделювання (r=-0,26) та аналіз протиріч (r=-0,23) (рис. 2).

Можемо стверджувати, що зростаючи поряд із братом чи сестрою, які були схильними до приниження, підозр, невиправданих звинувачень, зневажливих оцінок, а також до погроз, у жінки знижується рівень розвитку такого саморегулятивного вміння, як аналіз протиріч, що полягає у вмінні орієнтуватись у ситуації, створенні суб'єктивної моделі ситуації.

Створення суб'єктивної моделі ситуації передбачає наявність умінь орієнтації в ситуації, порівняння її з минулим, аналіз власних переживань і дій у конкретному випадку, а також розуміння їх причини. У такому розумінні, потрапляючи під вплив психологічного насильства з боку сиблінга, жінка не завжди може дати відповіді на питання, які стосуються того, що з нею відбувається, в чому причина таких відносин та яким чином вона може вплинути на перебіг ситуації. Також погрози брата чи сестри пов'язані зі слабкою сформованістю процесів моделювання як складової саморегуляції діяльності жінок, що може призвести до неадекватної оцінки значимих внутрішніх умов і зовнішніх обставин ситуації психологічного насильства, яка проявляється у фантазуванні. Такий процес може супроводжуватись різкими перепадами ставлення до розвитку ситуації, наслідків своїх дій. Звідси часто можуть виникати труднощі у визначенні цілей і програми дій, що були б адекватні ситуації.

Якщо говорити про взаємозалежність особливостей саморегуляції жінки із психологічним насильством з боку старшого покоління в родині (дідів та бабусь), то тут не виявлено великої кількості статистично значимих зв'язків, що може бути зумовлено деякою віддаленістю вказаних членів родини. Проте встановлено, що зі зростанням такої форми психологічного насильства, як презирство з боку старших членів родини, знижується рівень моделювання як складової саморегуляції довільної діяльності жінки (r=-0,23). Дід (або баба), принижуючи внучку, підозрюючи її, часом невиправдано, знецінюючи її вміння та досягнення, можуть підкріплювати виникнення труднощів у внучки під час визначення цілей і програми дій, які б були адекватні кожній конкретній ситуації.

Дещо інші особливості саморегуляції у жінок, які піддавались психологічному насильству з боку родини чоловіка (свекрухи, свекра, братів чи сестер чоловіка, його діда чи баби). Якщо наявне психологічне насильство у власних родинних стосунках, то спостерігається зниження рівня саморегулятивних навичок. Якщо психологічне насильство йде з боку родичів чоловіка, то навпаки – зростають показники самоконтролю (рис. 3).

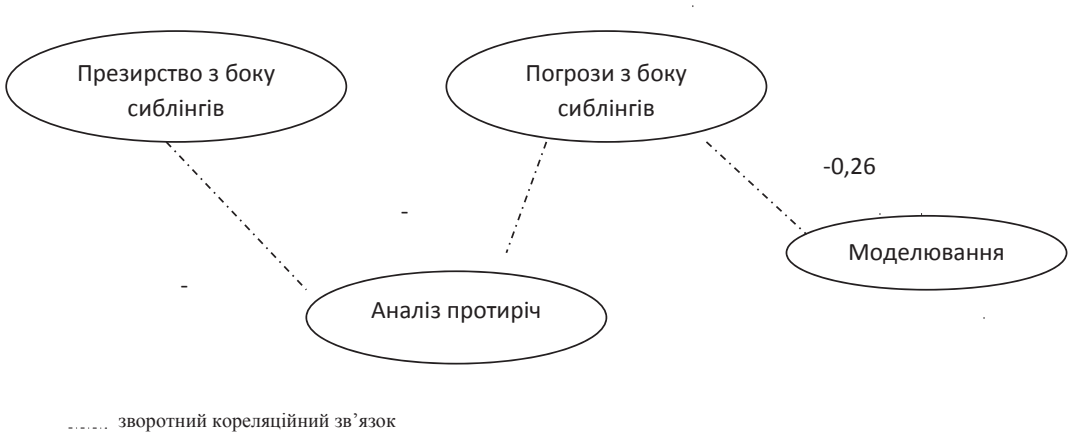

Рис. 2. Зв'язки психологічного насильства з боку рідних братів та сестер із показниками саморегуляції у жінок

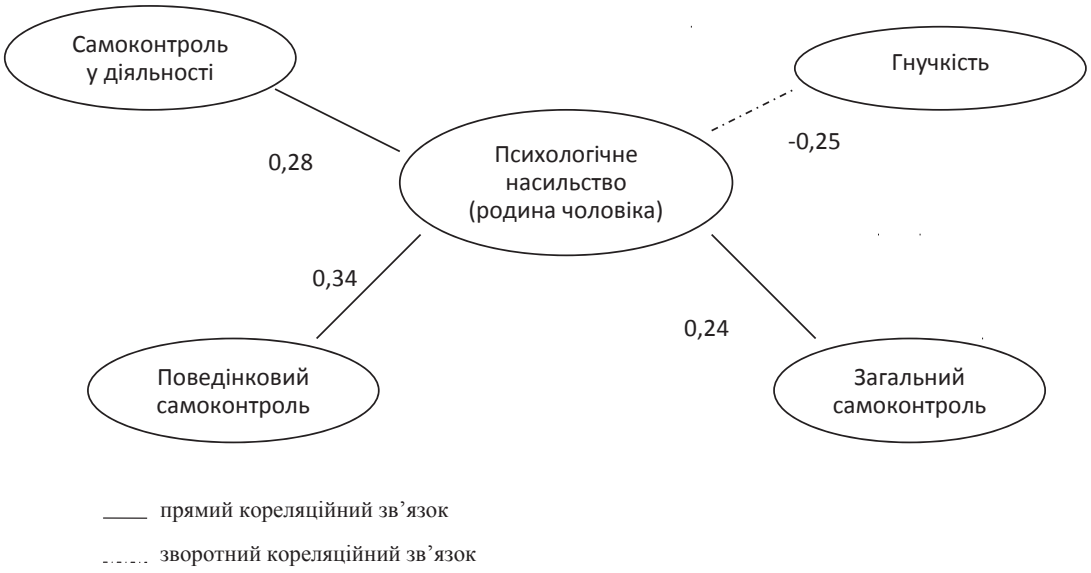

Рис. 3. Зв'язки психологічного насильства з боку родини чоловіка із показниками саморегуляції у жінок

Як бачимо, родина чоловіка, проявляючи зневагу, презирство, нехтування, негативну оцінку особистості невістки, сприяє зростанню самоконтролю жінки. Таке ставлення до жінки змушує її шукати додаткові внутрішні ресурси для побудови ефективної поведінкової стратегії, зважаючи на ставлення щодо неї родини чоловіка. Зростання самоконтролю в діяльності та поведінковій сфері жінок передбачає детальний аналіз ситуації, вироблення ефективних стратегій корекції власної поведінки, вияву емоцій та почуттів шляхом самопідкріплення, самонаказу і детального планування своєї діяльності, що набуває особливого значення у ситуації психологічного насильства. Одночасно існує зворотній зв'язок психологічного насильства та гнучкості як здатності перебудовувати, вносити корекції в систему саморегуляції під час зміни зовнішніх та внутрішніх умов. Такі жінки характеризуються невпевненістю у нових, швидкозмінних обставинах, важко звикають до змін поведінки родини, їм потрібен додатковий час, щоб завчасно спланувати свою поведінку, оцінити можливі наслідки своїх дій і способи їх корекції залежно від ситуації.

Третій фактор – «Психологічне насильство з боку чоловіка» – пов'язав показники психологічного насильства з боку чоловіка (0,944) та такий компонент саморегуляції, як аналіз протиріч або вміння орієнтуватись у ситуації (-0,513). Стосунки з чоловіком, де є обмеження доступу жінки до речей, місць, людей, примушування до небажаної для неї поведінки чи діяльності, контроль діяльності дружини, знецінення її когнітивних здібностей, емоційна холодність, сприяють зниженню здатності жінки раціонально проаналізувати ситуацію, що склалась, виробити стратегію подальшої власної діяльності та цілеспрямовано змінити те, що є.

Так само психологічне насильство з боку чоловіка взаємопов'язано з таким компонентом процесу саморегуляції, як аналіз протиріч або орієнтування в ситуації. Найбільший вплив на вказаний компонент мають такі форми психологічного насильства: заборони і примус (r=-0,23), контроль чоловіком (r=-0,25), негативне оцінювання розумових здібностей чоловіком (r=-0,25), емоційне нехтування (r=-0,24). Імовірно, саме це є причиною формування феномена співзалежності жінки, яка стає жертвою сімейного насильства з боку чоловіка, оскільки постійне знецінення її розумових здібностей, нехтування емоційних переживань призводить до нездатності оцінити те, що відбувається, в чому причина таких дисфункційних стосунків та як вона сама може змінити ситуацію.

Показники психологічного насильства у п'ятому факторі «Психологічне насильство з боку дітей» (0,894) пов'язані з поведінковим самоконтролем (-0,542) та програмуванням (-0,575) як здатністю планувати свої дії. Тобто психологічне насильство з боку дітей пов'язане з імпульсивністю матері, її невмінням самостійно сформувати програму дій, скоригувати свою діяльність у процесі.

Також спостерігається взаємозв'язок таких форм психологічного насильства як заборони і примус, погрози, емоційне нехтування, контроль, негативна оцінка розумових здібностей з боку власних дітей жінки та моделювання, програмування, корекції, оцінки результатів як складових саморегуляції (рис. 4).

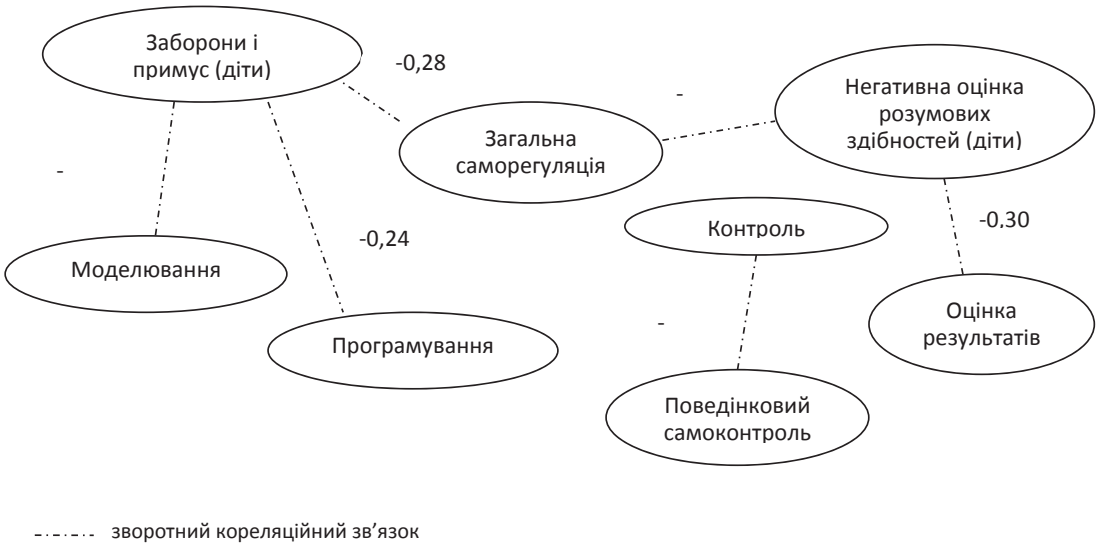

Рис. 4. Зв'язки психологічного насильства з боку дітей із показниками саморегуляції у жінок

Такі компоненти саморегуляції, як моделювання та програмування характеризують уміння регулювати поведінку, коригувати її та передбачати результат дії. Негативна оцінка розумових здібностей з боку дітей пов'язана з невмінням жінки помічати власні помилки та некритичністю до своїх дій. Тут важко сказати, що є причиною, а що наслідком, оскільки така несформованість саморегуляції діяльності жінки може спонукати її дітей у стосунках з нею до певних форм психологічного насильства. Там, де є слабкий поведінковий контроль жінки, зростає свавілля з боку дітей.

Висновки з проведеного дослідження. Із наведеного вище можна зробити такі висновки. Психологічне насильство як деструктивна та дисфункційна модель родинних взаємостосунків має великий вплив на особистісну сферу жінки. Саморегуляція є важливим особистісним компонентом, який сприяє свідомому плануванню та програмуванню власної діяльності. Але тоді, коли є психологічне насильство в родинних стосунках, жінка стає більш залежною від ситуації і думки оточуючих людей, змінюються саморегулятивні процеси. У досліджуваних жінок, які переживали психологічне насильство в родині, особливості саморегулятивної сфери змінюються залежно від того, хто саме з родини здійснював насильство. Батьки як найближче соціальне оточення жінки з дитинства, будуючи відносини із застосуванням різних форм психологічного насильства, впливають на формування самоконтролю дочки як в емоційній сфері, на яку, власне, такий вид насильства має чи не найбільший вплив, так і на самоконтроль у діяльності та поведінці. За наявності порушень стосунків із братами чи сестрами знижується рівень умінь орієнтуватись у ситуації та давати адекватну оцінку тому, що відбувається, а також знижується рівень моделювання, яке свідчить про здатність розуміти всі нюанси та деталі життєвих обставин. Також зниження рівня таких саморегулятивних особливостей моделювання спостерігається в жінок, які мали досвід психологічного насильства з дідом чи бабцею. Уміння орієнтуватись у ситуації, критично оцінювати її, окрім насильства з боку сиблінгів, знижується і в разі психологічного насильства з боку чоловіка. По-іншому складається ситуація тоді, коли психологічне насильство іде з боку родини чоловіка. Тоді знижується рівень гнучкості, коли жінки починають відчувати труднощі і невпевненість у неочікуваних змінах ситуації, проте зростає самоконтроль у всіх сферах. Тобто жінка намагається ретельніше планувати та регулювати свою діяльність і поведінку залежно від дій родини чоловіка. Водночас показники самоконтролю жінки знижуються за наявності контролю, як форми психологічного насильства, з боку дітей. Тобто мати, яка має дефіцит саморегулятивних умінь контролю власної діяльності, поведінки та емоцій, може знаходитись у дисфункційних стосунках зі своїми дітьми, які негативно оцінюють здатності матері, а тому проявляють емоційне нехтування спроб контролювати їхню поведінку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебное пособие для студентов ВУЗов Г.М. Андреева. – М., 1998. – 367 с.

2. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб. : Прайм – Еврознак, 2001.– 320 с.

3. Волков Е.Н. Критерии, признаки, определения и классификации вредящего психологического воздействия: психологическое травмирование, психологическая агрессия и психологическое насилие / Е.Н. Волков // Журнал практического психолога. – 2002. – № 6. – С. 183–199.

4. Габдреева Г.Ш. Самоуправление психическим состоянием / Г.Ш. Габдреева. – Казань : Изд-во КГУ, 1981. – 64 с.

5. Горошкова И.Д., Шуригина И.И. Насилие над женами в российских семьях / И.Д. Горошкова, И.И. Шуригина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.owl.ru/rights/no_violence/

6. Дикая Л.Г. Исследование индивидуального стиля саморегуляции психофизиологического состояния / Л.Г. Дикая, В.В. Семикин, В.И. Щедров // Психологический журнал. – 1994. – № 6. –Т. 15. – С. 28–37.

7. Зарицька В.В. Саморегуляція емоцій в структурі емоційного інтелекту / В.В. Зарицька // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Психологія». – 2010. – № 6. – С. 33–37.

8. Кацеро А.А. Подходы к трактовке саморегуляции в психологии / А.А. Кацеро, А.В. Кобзарь // Психологические науки: теория и практика : материалы II междунар. науч. конф. (г. Москва, март 2014 г.). – М. : Буки-Веди, 2014. – С. 10–12.

9. Конопкин О.А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональний аспект) / О.А. Конопкин // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 5–12.

10. Кочергіна І.А. Апробація методики дослідження психологічного насильства над жінками в родині / І.А. Кочергіна // Психологія і особистість. – 2017. – № 1 (11). – С. 82–93

11. Малішевська А.П. Психологічне насильство і обдарована дитина / А.П. Малішевська, В.В. Хмелько, Н.М. Хмелько [Електронний ресурс]. – Режим доступу : irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe.

12. Моросанова В.И. Стилевая саморегуляция поведения человека [Текст] / В.И. Моросанова, Е.М. Коноз // Вопросы психологи/ – 2000. – № 2. – С. 188–127.

13. Мустафаєв Г.Ю. Соціально-психологічна характеристика осіб, які зазнають насильства в сім'ї / Г.Ю. Мустафаєв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cfscom.org/index.php/stati/58-socialno-psyhologichna-harakteristika-osib-yaki-zaznaly-nasylstva-v-simji.

14. Орлов А.Б. Психологическое насилие в семье – определение, аспекты, основные направления оказания психологической помощи / А.Б. Орлов // Психолог в детском саду. – 2000. – № 2–3. – С. 183–196.

15. Осницкий А.К. Роль осознанной саморегуляции в учебной деятельности подростков / А.К. Осницкий // Вопросы психологии. – 2007. – № 3. – С. 42–51.

16. Фурманов И.Я. Взаимосвязь психологического насилия и эмоционального состояния супругов в семье / И.Я. Фурманов, Д.Я. Дмитриева // Белорусский психологический журнал. – 2005. – № 1 (5). – С. 33–40.

17. Чеснокова И.И. Проблемы самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.

18. Шинкаренко О.Д. Психологічні особливості жертв подружнього насильства / О.Д. Шинкаренко // Практична психологія. – 2000. – № 3. – С. 25–29.

19. American Humane Association. Emotional abuse [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.americanhumane.org/children/stop-child-abuse/fact-sheets/emotional-abuse.html.

20. Arias, J. Psychological abuse: Implications for adjustment and commitment to leave violent partners / J. Arias, K.T. Pape // Violence and Victims 14. – 1999. – P. 55–67.

21. Cunningham, A. Theory-Derived Explanations of Male Violence against Female Partners: Literature Update and Related Implications for Treatment and Evaluations / A. Cunningham [Electronic resource]. – Available at : http://www.lfcc.on.ca/maleviolence.pdf.

22. Flury, M. Domestic violence against women: definitions, epidemiology, risk factors and consequences / Marianne Flury, Elisabeth Nyberg, Anita Riecher-Rössler // Swiss Medical Weekly. – 2010. – 140 p.

23. Gross, J. J. Handbook of emotion regulation / J.J. Gross. – New York: Guilford Press, 2007.

24. Hart O. The dissociation theory of Pierre Janet / O. Hart, R. Horst // Journal of Traumatic Stress. – 1989. – № 2 (4). – P. 397–412.

25. Shaef A. Co-dependence: Misunderstood / A. Shaef. – San Francisco, 1996. – 105 p.

26. Sonkin D. J. Difining psychological maltreatment in Domestic Violence Perpetration Treatment Programm: Multiple Perspectives / D.J. Sonkin [Електронний ресурс]. – Режим доступу : / www/daniel–sonkin.com.

27. Tomison, A.M. Emotional Abuse: The Hidden Form of Maltreatment / A.M. Tomison, J. Tucci [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.aifs.org.au/hch/issues.html.